

Исаев К.

**КӨЧМӨНДӨРДҮН ЦИВИЛИ: НОМАДИЗМДИН КАЙТАЛАНГЫС
ФЕНОМЕНИ ЖАНА АНЫН ДҮЙНӨЛҮК ЦИВИЛДИК ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН
САЛЫМЫ ЖӨНҮНДӨ**

Исаев К.

**КОЧЕВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: УНИКАЛЬНОСТЬ ФЕНОМЕНА НОМАДИЗМА И ЕГО
ВКЛАД В РАЗВИТИЕ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

K. Isaev

**NOMADIC CIVILIZATION: THE UNIQUENESS OF THE NOMADISM PHENOMENON
AND ITS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF WORLD CIVILIZATION**

УДК:363/365

Көчмөндөрдүн цивили салттуу коомдордун эң байыркы түрлөрүнүн бири жана Евразия мейкиндигиндеги социалдык-экономикалык жана саясий мамилелердин бир бүтүн, цивилизацияга тутуму болгон. Көчмөндөр экономиканын адистешкен мал чарбачылык багыты жана бүтүндөй адамзат тарыхындагы эволюция катары өнүгүүнүн узак жолун басып өткөн. Көчмөндөр феномени абдан кеңири жайылган, натыйжалары боюнча ааламдык мааниси бар көрүнүш.

The nomadic civilization as one of the oldest forms of traditional societies was considered an integral civilized component of the social-economic and political relations in Eurasia. Along with the development of cattle breeding the nomads passed a long way in the history of the whole mankind evolution. The phenomenon of nomads is well known and it is of great importance in the world.

I. Көчмөндөр жана көчмөндөр коому салттуу коомдордун байыркы түрлөрүнүн бири. Мал чарбачылыгы Евразия талааларын жердешкен көчмөндөрдүн чарбачылыгынын негизи болгон. Ал социалдык-экономикалык жана саясий мамилелердин бүтүндөй бир курамын түзгөн. Көчмөңчүлүк турмуш Евразиянын улуу талааларында жашаган калктын материалдык маданиятына, руханий байлыктарынын жана маданиятынын калыптанышына, менталитетине жана психологиясына катуу таасир эткен. Көчмөңчүлүк – комплекстүү жана дисциплиналар аралык мамиле жасоо менен терең жана ар тараптан изилдөөнү талап эткен өтө татаал проблема. Совет мезгилинен кийинки учурда көптөгөн баалуулуктар, илимий мамилелер, концепциялар кайра каралып, көчмөндөр коомдорунун позитивдүү мүмкүнчүлүктөрү аныкталып, номаддардын салттарынын уникалдуулугун жана өзгөчөлүктөрүн сактоо менен аларды азыркы урбандашкан жана ааламдашкан дүйнөгө интеграциялоо мүмкүнчүлүктөрү изилденип жаткандыгын баса белгилөө керек. Көчмөңчүлүктүн Евразия мейкининдеги социалдык-экономикалык жана социалдык мамилелердин бир бүтүн, цивилизациялашкан тутуму экендигин ишенимдүү далилдеген изилдөөлөр бар [караңыз: 6–12]. Көптөгөн көчмөн-

дөр цивилизациясынын маселелерин изилдөөчүлөр көчмөңчүлүк тарыхый эволюциянын башкаларга эч окшошпогон жолун басып өткөндүктөн, көчмөндөр дүйнөсүн таануу үчүн жер иштетүүчүлөр цивилизациясынын же Батыш Европанын чен өлчөмдөрүн пайдалануу таптакыр туура болбой калаарын өзгөчө белгилешет.

Биздин доорго чейинки V кылымда эле тарых илиминин “атасы” Геродот көчмөндөрдү – скифтерди сүрөттөп жазган экен. Эфор аны дагы өнүктүрдү, ал эми б.з.ч. IV к. табигый жана булганбаган варвардык турмушту цивилизациянын “өгөй баласына” теңешкен стоиктер менен киниктер илип алышкан [1.67-б.].

Б.з.ч. I миң жылдыктын алгачкы кылымдарында Батыш Азиянын айрым аймактарында б.з.ч. II кылымдагы малчылар менен жарым көчмөндөрдүн ордуна алгачкы көчмөндөр пайда боло башташкан. Көчмөндөр каардуу жана мурда болуп көрбөгөн албуут күч катары пайда болушуп, ал мезгил башкалар үчүн катуу силкинүүнүн жана коркунучтун учуруна айланды. Аны башкаларга караганда Библия пайгамбарлары таасын чагылдырышкан. Библияда жана ассир-вавилон булактарында ошол кездеги көчмөндөрдүн тарыхы тууралуу айрым маалыматтар камтылган, бирок, анда көчмөндөргө түзмө-түз тийешеси бар этнографиялык маалыматтар жок. [1,74-б.].

Номаддар жана номадизм экономиканын адистешкен мал чарбачылык багыты жана бүтүндөй адамзат тарыхындагы эволюция катары өнүгүүнүн узак жолун басып өтүштү.

Көчмөндөр феномени сейрек кездешкен, кадимкиге окшобогон, уникалдуу көрүнүштү гана туюндурбастан, тескерисинче, абдан кеңири жайылган, эң башкысы, натыйжалары боюнча ааламдык мааниси бар көрүнүш.

Номадизм феномени төмөндө: 1) өзүнүн натыйжалары боюнча жана Австралия менен Американын кээ бир жерлерин кошпогондо, дүйнөнүн бардык жактарында кеңири тарагандыгында; 2) ар түрдүү коомдор менен маданияттардын ортосун байланыштырган ролунда; 3) анын чарбалык гана эмес,

социалдык, саясий жана тарыхый жактан да спецификалуулугунда - өзгөчөлөнгөндүгүндө; 4) анын тышкы дүйнө менен, б.а. чарбалык, маданий, социалдык жана саясий мааниси башка коомдор менен, ажырагыс жана зарыл байланышында [1. 67-70-б.].

Ошондой болсо да, кечээ жакында чейин цивилизациялардын теориясында жана тарыхында көчмөн коомдордун цивилизациялык түзүлүшүн жана анын динамикасын талдоо дээрлик жок болгон.

Маселен, цивилизациялар маселелерин изилдөөчүлөрдүн алгачкыларынын бири, орус окумуштуусу Н. Данилевский көчмөндөрдү өздөрү цивилизация жаратпаган, бирок, баштапкы жарыбаган абалына кайра келип, тарых ареназынан биротоло из суутуш үчүн түбү болпоң цивилизациялардын калдыктарын «кудайдын шапалагы» сымал жылас кылып, өлүп жок болушуна көмөктөшкөн «тарыхтын кара жолтой жаратуучуларына» кошкон [2.59-61-б.].

Арнольд Тойнби, британиялык цивилизациялар маселелерин изилдөөчү, «өнүгүүсүнүн токтоп калышына» [3.с.181-186] жана кийинчерээк өлүп жок болушуна байланыштуу көчмөндөр цивилизациясын «сенек» деп эсептеген, ал эми көчмөндөрдү «варварлар» [3.541-555-б.] деп атоо менен көчмөнчүлүктү цивилизациялардын катарына кошкон эмес. Ошол эле учурда улуу окумуштуу А. Тойнби «примитивдүү коомдорду «тарыхы жок эл катары» кароо катчылык жана биринчи кезекте бул биздин мүмкүнчүлүктөрүбүздүн чектелүү экендигинин күбөсү. Танууга болбой турган факт: примитивдүү коомдорду салыштырма ыкманын жардамы менен изилдөөгө болот» [3. 81-89-б.].

Советтик илимде деги эле көчмөнчүлүктү, айрыкча Евразия Улуу талааларын мекендеген көчмөндөрдү изилдөө илимий ой жүгүртүүнүн ХХ кылымдын 30-40-жылдарында калыптанган марксисттик багыттын алкагында жүргүзүлгөн. Бул мезгилде бүтүндөй социология жана тарых илиминде, өзгөчө Чыгыш маселелерин изилдөөдө «евроцентризмдин» үстөмдүгү өкүм сүргөн. Айрым советтик чыгыштаануучулар, анын ичинде Н.И. Конрад 1972-жылдары эле «илимдеги евроцентризмди жеңип чыгуу» маселесин көтөрүп чыккан, муну ал ошол кездеги «адам жөнүндөгү жана коом жөнүндөгү илимдин алдындагы маанилүү маселе» деп эсептеген, анын пикири боюнча, «Чыгышта так ушул тармак кеңири масштабда жана ийне-жибине чейин иштелип чыккан [4,24-27]. Улуу чыгыштаануучу Л.Н. Гумилев талаа элдеринин «кем баалуулугу» тууралуу маселеге биротоло чекит коюучу жана «бүт дүйнө жүзүн Европанын варвардык оро-парасы» катары эсептеген евроцентризмдин аша чабуусун төгүнгө чыгаруучу мезгил жеткендигин баса белгилеген [5.35-б.].

Совет мезгилиндеги жарык көргөн дээрлик бардык эмгектерде, анын ичинде «Большая советская энциклопедиянын» (үчүнчү басылышы, М.,1973)

беттеринде, ошондой эле «Сравнительное изучение цивилизаций» хрестоматиясында (түзүүчүсү, редактору жана баш сөзүн жазган философия илимдеринин доктору, профессор Б.С. Ерасов. М: Аспект Пресс, 1999. -556 б.) бүтүндөй көчмөндөр цивилизациясы жана айрыкча Евразия Улуу талааларын жердеген көчмөндөр цивилизациясы тууралуу түшүнүк таптакыр жок.

Цивилиография көчмөндөр цивилизациясы үчүн – бул сөздүн түз маанисинде жаңы, жаш жана аягына чейин өздөштүрүлбөгөн багыт, көчмөнчүлүктү таанып билүү өз алдынча комплекстүү илим катары эми гана калыптануу жолунда [караңыз:6-11, 15-25].

«Евразия жүрөгү – бул Кытай сепилдеринен Карпатка чейин созулган Улуу Талаа, байыркы түрктөрдүн жери. Анын түштүгүндө – Ооганстан жана Иран, ал эми түндүгүн Сибирь чытырман токойлору (тайгасы) кучагына алган. Байыркы замандарда бул талааларды гректер Скифия деп аташкан, перстер – Туран, ал эми кытайлар – «түндүк варварлардын» талаасы – Бей-ху дешкен [2,3-б.].

Улуу талаалар – Евразия цивилизациясынын тарыхы – бул улам жакшы жайыттарды ээлеп, өздөрүнүн төрт түлүгү менен жаратылыш физикалык конституция жана жашоо образы үчүн ылайыкташтырып койгон учу-кыйырсыз кең аймактарда көчүп-конуп жүрүшкөн түрк-монгол ордолорунун тарыхы.

Алмустанак бери көчмөндөр Батыштан Чыгышка карай көчүп-конуп жүрүшкөн. Грек тарыхчылары «скифтер» жана «сарматтар» (Иран тексттеринде – «сактар») деп аташкан иран расалуу, б.а. индоевропалыктар Алтай жана Саянды беттеп, түндүк-чыгышка тереңдеп кирип кетишсе, башка индоевропалыктар Кашкардан Кучага, Карашарга жана Турпанга чейинки суулуу жерлерди өздөштүрүшкөн. Бирок христиан доорунун башталышы менен бул агым Чыгыштан Батышка карай бет алды. Ошондон кийин Улуу талаанын оазистеринде жана мейкиндиктеринде индоевропалыктардын диалектилери үстөмдүк кылбай калды. Ал эми «ички өзгөрүүлөргө» келсек, гегемония алмашып, «талаа империялары» деп туура аталган (академик Р. Груссе), башка ордолордун үстүнөн бийлик кылууну самашкан түрк жана монгол көчмөндөр кландарынын федерацияларына биригүү жүрдү: түрктөр-хунндар – б.з.ч. X к., монголдор - сеньпейлер - б.з.ч. III к., монголдор – жужандар – V к., түрктөр-ту-кюлөр – VI к., түрктөр - уйгурлар – VIII к., түрктөр-кыргыздар – IX к., монголдор - кидандар –X к., түрктөр-керайттер же наймандар – XII к., түрктөр-монголдор – XIII к., түрктөр-тимуридтер – XIV-XV к.к., жана акырында, түрктөр-осмондор, алдыңкы дүйнөлүк держава – XVI к., кийинчерээк – XX к. Атагүрк жана Түркиядагы улуттук революция.

Номад жана номадизм маселелерин изилдешкен

окумуштуулар географиясы, экологдук-чарба жүргүзүү ыкмалары, ошондой эле көчүп-конуу салттарынын мүнөзү, тамак-аш тутуму жана тарыхый критерийлери боюнча аларды негизги типтерге бөлүшөт. Негизги типтерге төмөнкүлөр кирет: түндүк евразиялык тип; жакынкычыгыш тиби, ортоңкучыгыш тиби; чыгыш-африкалык тип; бийик тоолуу ичкиазиялык тип жана географиялык жактан алганда Дунайдан (венгерское пушта) түндүк Кытайга чейин созулган талаалардын улуу кырчоосун, жарымчөлдөрдүн жана чөлдөрдүн ортоңку кырчоосун ээлеген өзгөчө евразиялык талаа (степной) тиби [1.121-153-б.]. Евразиялык типтеги номадизмди жана анын феноменин жакшы билген жана аны такай изилдеп, антропологияга эмгеги сиңген, бир катар АКШ Университеттеринин профессору А.М. Хазанов тура белгилегендей, «Миңдеген жылдар бою Евразия талаалары жер жүзүндөгү номадизмдин негизги аймактары болуп келгендигине карабастан, бир факт көп учурларда эске алынбай келет. Айрым тарыхый доорлордо саясий факторлор таза номадизмдин үстөмдүгүн аныктап келишкен, бирок, башка учурларда – бул аймактарда жарымкөчмөнчүлүк абдан кеңири таркаган» [1.122-б.].

Көп кылымдар бою улуу талаалардын түрктөрү түзгөн «талаа империялары» учурунда калыптанган коомдук турмуш-тиричиликтин жана социалдык институттардын формалары таң калтырбай койбойт: эл, уделдик-лестничная тутум, чендердин иерархиясы, аскер тартиби, дипломатия, ошондой эле коңшулаш өлкөлөр тутунган идеологияга каршы коюлган дүйнөгө көз караштардын жетик иштелип чыккандыгы. Ушул жерден Л.Н. Гумилевдун «этногенез пассионардуулугу» тууралуу теориясын эскере кетүү оң болуп турат. Гумилев боюнча, пассионардуулук – курчап турган чөйрөнү өзгөртүүгө жөндөмдүүлүк жана ошого умтулуу, ал эми этногенез – бул артынан селден же вулкандан кем эмес из калтырып миңдеген жылдар бою жүрүп жаткан табигый процесс.

II. Көчмөндөрдүн дүйнөлүк жана локалдуу цивилизациялардын өнүгүшүнө тийгизген оң таасири, ошондой эле постсоветтик мамлекеттердин аймагындагы көчмөндөр жана отурукташкандыйканчылык цивилизациялар ортосундагы өз ара байланыштары менен алардын бири-бирине тийгизген өз ара таасирлери жөнүндө Советтер Союзу таркагандан кийин гана этияттык менен сөз башташты. Иш жүзүндө көчмөнчүлүк дүйнөлүк цивилизациянын жана жалпы адамзат тарыхынын өтө маанилүү компоненти. Бул бүгүн жалпыга малым. Номадизмди локалдуу, өзгөчө белгилери бар (спецификалуу) же мультибагыттуу эволюциянын ажырым түрү (варианты) катары гана эмес, адамзат тарыхынын олуттуу жана ажырагыс фактору катары каттоо зарыл. Көпчүлүк Евразия аймактарынын тарыхый өнүгүшүндөгү көчмөндөрдүн ролу көп кырдуу жана алардын экономикалык, маданий,

аскерий өнүгүүгө тийгизген таасири чоң. Болжол менен эки жарым миң жыл бою Евразия талааларынын көчмөндөрү көпчүлүк учурларда отурукташкан элдерге жана өлкөлөргө аскерий үстөмдүк кылып турушкан, бул алардын саясий жана экономикалык чөйрөлөрдөгү өз ара мамилелеринен түзмө түз чагылып турган. Маселен, так ошол аскерий иштеги революциялык өзгөрүүлөр көчмөндөр чөйрөсүнөн башат алгандыгы жакшы белгилүү. Алар курал-жарактардын көптөгөн жаңы түрлөрүнүн жана согушунун тактикалык ыкмаларынын пайда болушуна жана кеңири таркашына чоң салым кошушкан.

Көчмөндөр мамлекеттеринин түзүлүшү артыкчылык суроо-талаптарга ээ товарлар менен артефакттардын трансконтиненталдык айлануусун ар дайым ар дайым стимулдаштырып келген жана андан тышкары маданияттар аралык байланыштардын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Көчмөндөрдүн жеңиштеринин натыйжасында жана көчмөндөр империяларынын түзүлүшү менен дүйнө улам ачыгыраак болуп, алыскы өлкөлөр менен жерлерге кол жетип, аларды таанып-билүү арткан.

Номаддар ошондой эле отурукташкандыйканчылык коомдордун өнүгүшүнө эбегейсиз зор салым кошушту. Көчмөндөр цивилизациясын изилдегендердин корифейлеринин бири америкалык окумуштуу Анатолий Михайлович Хазановдун эсеби боюнча, Евразия аймагындагы мамлекеттердин 50 пайыздан ашууну дүйнөлүк цивилизация тарыхында көчмөндөрдүн аскерий жүрүштөрүнүн натыйжасында пайда болушкан [1,465-477-б.]. Номаддар өз жеңиштери менен улам жаңы мамлекеттерди түзүшүп, дүйнөнүн бардык булуң-бурчтарына көптөгөн маданий жаңылыктарды, өз институттары менен бийлик типтерин ретрансляциялашты. Белгилүү тарыхчы жана этнолог, дүйнөгө таанымал көчмөндөр цивилизациясын изилдөөчү казак окумуштуусу Нурболот Эдигеевич Масановдун (1954-2006) пикири боюнча, «көчмөндөр бытыраган, локалдуу мүнөздөгү дыйканчылык дүйнөлөрдү бирдиктүү планетардык аймакка баш коштуруп, Колумбга чейин эле дүйнөнү ааламдаштырууну башташкан», «отурукташкандыйканчылык коомдорду белоктуу тамак-аш менен камсыз кылышкан, бул отурукташкан калктын жашоо сапатын жакшыртып, алардын тамактануу рационун байытууга шарт түзгөн» [6. 156-160-б.].

Демек, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүндө көчмөндөрдүн ролу чоң, а көпчүлүк учурларда алар чечүүчү роль аткарышты. Номаддар отурукташкандыйканчылык цивилизациялар үчүн кол жеткис болгон маданий маалыматтарды алыскы аралыктарга жана тез жеткирүүчү коммуникациялар системасын түзүштү. Көчмөнчүлүк жашоо образы калктын миграциясын стимулдаштырып, ал өз кезегинде көчмөндөр менен отурукташкандыйканчылык калктардын ортосундагы байланыштардын чегин-

деги этногентирикалык процесстердин катализатору болду. Ушундай жол менен руханий маданият, социалдык психология, идеология жана баалуулуктар системасы трансформацияланган. Өзгөчө, талаа жашоо образы, ой жүгүртүү системасы, дүйнөгө көз караш калыптанды. Көчмөн элдердин мобилдүүлүгү, коомду жаңыча уюштуруу жана “атчабандес” дихоматиясы менен биргеликте зор күчтү, бардык номаддар коомдорун түзүштү. Арийне, уникалдуу көчмөндүк тиричилик образы жана номаддарча ойлоону стили өз ичине азыркы ааламдашкан дүйнөгө өтө зарыл болгон нерселерди камтыйт. Бул – чексиз ачык-айрымдуулук, ар кандай көз караштарга толеранттуу мамиле, жогорку мобилдүүлүк, рухтун күчтүүлүгү жана интеллектуалдык эрк. Демек, көчмөнчүлүк – бул диалогдун жана руханий, социалдык-экономикалык жана саясий чөйрөлөрдө эркин саякаттоо инновациясын изденүүгө жөндөмдүүлүк. Азыркы кезде Улуу талаа көчмөн цивилизациясынын көптөгөн баалуулуктары, илимий мамилелер жана концепциялар кайра каралууда. Ошентип, көчмөндүк жашоо образы жергиликтүү калктын материалдык маданиятына, руханий байлыктарына жана маданий стереотиптерине, менталитетине жана психологиясына, анын коңшулаш элдер менен болгон мамилесине чоң таасир этти.

XX кылымдын аягында жана XXI кылымдын башында Евразия талааларынын көчмөндөрүнүн жана көчмөнчүлүктүн дүйнөлүк цивилизацияга жана жалпы адамзат тарыхына кошкон салымы тууралуу цивилиографиялык ой жүгүртүү жигерденгенин өзгөчө белгилөө керек. Казакстанда номаддардын маданий мурасы боюнча адистешкен илимий-изилдөө институту, Монголияда көчмөндөр цивилизацияларын изилдөөчү ЮНЕСКО институту түзүлдү. Россия, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Татарстан, Бурятия, Монголия, АКШ ж.б. өлкөлөрдүн окумуштууларынын бул маселелер боюнча изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары жарыяланды [караңыз: 16-35].

XX кылым малчы-көчмөндөр үчүн оор болду. 30-жылдары көчмөндөрдү массалык түрдө тездик менен мажбурлап отурукташтыруу (күч колдонуп седентаризациялоо) жана аларды өндүрүштү уюштуруунун мамлекеттик формасына (колхоздорго) күчтөп кошуу жүрдү. Бул иш чаранын волонтаризми Евразия талаасын жердеген элдер үчүн оор болду. Маселен, Казакстанда 1932-жылдын февраль айына чейин чарбаларды 87 пайызы жана жеке чарбалардын 51 пайызы колдогу малдарынан толук кол жууп калышкан. Күч колдонуу ыкмасы калкты ачарчылыкка алып келип, өлкөнү эпидемиялар жана башка терс көрүнүштөр каптады, көптөгөн адам курмандыктарын жаратты. Тарыхчы-демографтардын маалыматтары боюнча, 1932-1933-жылдардагы ачарчылыктан жана ага байланыштуу оорусыркоолордон Казакстанда 1 млн. 750 миң адам, же болбосо түпкү калктын жалпы санынын 42 пайызы

курман болгон [34.132-б.]. Ушундай эле көрүнүш Кыргызстанда да орун алган. Бирок көчмөн мал чарбачылыгы жоголуп кеткен жок. Тескерисинче, азыркы супертехнологиялык заманда да мурда чарба жүргүзүүнүн башка түрлөрүнө салыштырмалуу малчылык үстөмдүк кылган экологиялык аймактарда мал чарбачылыгы ошол эле деңгээлде сакталып калды.

Биздин кылым – модернизациялоонун, ааламдашуунун кылымы. Малчылык да модернизациялоого муктаж. «Бирок анны кантип ишке ашырууну эч ким билбейт» - дейт көчмөндөр цивилизациялары боюнча ири адис, америкалык окумуштуу Анатолий Михайлович Хазанов. «Буга чейин эки жол пайдаланылды. Анын бири – коллективдештирүү, анын тескери жыйынтыктары жакшы белгилүү. Батыш эксперттери тарабынан сунуш кылынган дагы бир жол – бул салттуу мал чарба экономикасын приватташтыруу жана коммерциялаштыруу – ал да ойдогудай натыйжа берген жок. Бул маселени кантип чечүү керек деген суроого эч ким жооп таба албай жатат, маселе мына ушунда. Экстенсивдүү мал чарбачылыгын модернизациялоо керек экендигин баарыбыз түшүнүп турабыз. Бирок анны кантип ишке ашырабыз? Сыягы, бул суроого бардык элдер жана бардык өлкөлөр үчүн универсалдуу жооп табуу мүмкүн эмес сыяктуу» [34.170-б.].

Биздин оюбузча, эгерде модернизациялоо жана номаддардын салттарын биздин урбандашкан дүйнө менен интеграциялоо анын уникалдуу өзгөчөлүктөрүн жана өзүнчөлүгүн сактоо менен жүргүзүлсө, ошондо бул маселе оң жагына чечилиши мүмкүн.

Көчмөндөр маданияты менен цивилизациясы тарыхка айланып калгандай сезилгени менен бүгүн, XXI кылымда адамзат мындан ары кантип жашоону улантуунун эң эле жаңы концепциясына жана жаңы көз караштарга муктаж [караңыз: 35-39]. Албетте, көчмөндөр цивилизациясы кийинки кылымдарда аябай өзгөрдү. Цивилизациялар ортосундагы диалог – бул ааламдашкан замандагы мамилелердин эркиндиктин, адилеттүүлүктүн жана адептүүлүктүн идеалдарына таянган жаңы парадигмаларын куруунун ишенимдүү жана сыналган каражаты.

Пайдаланылган булактар

1. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Толукталып, 3-басылышы. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. - 604 б.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения. Славянского мира к Германно-Романскому. СПб., 1995.
3. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Англис тилинен которулган. М.: Прогресс, -736 б.
4. Конрад Н. И. Запад и Восток. Макалалар. Чыгыш адабияты Башкы редакциясы. Москва, 1972. -495 б.
5. Гумилев Л.Н. Черная легенда. Друзья и не други Великой степи. М.: Экспресс, 1994. – 250 б.

6. *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевников. Алматы; *Социест-Горизонт*, 1955. - 270 б.
7. *Оразбаева А.И.* Цивилизация кочевников евразийских степей. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. - 310 б.
8. *Абусеитова М.Х.* Казахстан и Центральная Азия в XV-XVIII вв.: библиографиялык баяндамалар. Алматы: Дайк-Пресс, 1998.
9. *Абенев Е. М., Арыпов Е.М., Тасмагамбетов И.Н.* Казахстан: эволюция государства и общества. Алматы: *Казахстан өнүктүрүү Институту*, 1996.
10. *Кумекоев Б.Е.* О степной цивилизации. // *Казахская цивилизация в контексте мирового исторического процесса. Эл аралык конф. материалдары. 7-8 –май, 2003-ж. Алматы, 2003. 72-77-б.*
11. *Шалабаева Г.* Истоки и пути казахской цивилизации. // *Казахская цивилизация. 2003. №1. 21-31-б.*
12. *Исаев К.* Кыргыздар – көчмөндөр цивилизациясын жараткан улуу эл. // «Эркин Тоо», 2009-ж., 2- январь.
13. *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М. 1993. 520 б.
14. *Гумилев Л.Н.* Люди и природа Великой Степи. Опыт объяснения некоторых деталей истории кочевников. // *Вопросы истории. 1997. №11. 64-75б.*
15. *Гумилев Л.Н.* Ритмы Евразии. // *Евразия. 2001. №2. 5-12-б.*
16. *Марков Т.Е.* Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. М.: МГУ, 1987.
17. *Перици А.И.* Война и мир на пороге цивилизации. Кочевые скотоводы. М., 1994.
18. *Мартынов А.И.* Два этапа развития степной скотоводческой цивилизации. *Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. Улан-Удэ: БНЦ СОРАН, 2000.*
19. *Крадин Н.Н.* Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии. // *Цивилизация. 3-чыг. М.: Наука, 1995.*
20. *Крадин Н.Н.* Кочевники Евразии М.: Наука, 2008.
21. *Крадин Н.Н.* Кочевое общество. Проблемы формационной характеристики. Владивосток: Дальнаука, 1992.
22. *Буровский А.М.* Степная скотоводческая цивилизация: критерии описания, анализа и сопоставления. // *Цивилизация. Вып. 3. М. 1995.*
23. *Исаев К.* Кыргызы - создатели кочевой цивилизации. *Проблемы кыргызоведения. Б., 2012 г.*
24. *Безертинов Р.Н.* Татары, Тюрки - потрясли Вселенную (*История Великих империй*). Новосибирск, 2001.- 733 с.
25. *Безертинов Р.Н.* Тенгрианство – религия тюрков и монголов. Казань: «Слово», 2004.
26. *Амрекулов Н.* Тюркское возрождение- Алматы, 2006. -536 с.
27. *Кляшторный С.Г.* Россия и тюркские народы Евразии. // *Цивилизации и культуры. 2-чыг. Россия и Восток: цивилизационные отношения. М., 1995.*
28. Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства. *Научные чтения памяти Н.Э. Масановдин элесине арналган илимий окуулар. Илимий конференциянын материалдарынын жыйнагы. Алматы; 2010.- 400 б.*
29. *Худяков Ю.С.* История дипломатии кочевников Центральной Азии. Новосибирск, 2003.
30. *Худяков Ю.С.* Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 2006.
31. *Перици А.И., Хазанов А.М.* Община у кочевых скотоводов. М., 1997.
32. *Шахин Илхан.* Кочевники в условиях османской империи. Истамбул. 2006.-310 с.
33. Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. *Н.Э. Масановдин элесине арналган илимий окуулар. Илимий конференциянын материалдарынын жыйнагы. Алматы.: 2010. -544-б.*
34. Феномен кочевничества в истории Евразии. *Эл аралык илимий конф. Материалдарынын жыйнагы. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. -204-б.*
35. Мировой общественный форум «Диалог Цивилизаций». // *Вестник 2008-М: Студия Матрица, 2008. - 336-б.*
36. *Кузык Б.Н., Яковец Ю.В.* Цивилизация: теория, история, диалог, будущее. Эки томдук. Том II. Будущее цивилизаций и гецивилизационные измерения. М: *Институт экономических стратегий, 2006. - 648-б.*
37. *Батулин В.К., Григорьев С.И., Егорычев А.М., Казначеев В.П., Макаров, Патрищев В.И., Субетто А.И.* Контуры грядущей цивилизации. *Монография. Москва, 2010. - 192 -б.*
38. *Абулмагд А.К., Ариспел П., Ашрави Х. и др.* Преодолевая барьеры: Диалог между цивилизациями. *Англ. Котор.,- М. Логос, 2002.-192-б.*
39. Глобальный прогноз “будущее цивилизаций” на период до 2050 года. 8-бөлүк. *Социокультурное будущее цивилизаций. Москва, МИСК, 2009. -307-б.*

Рецензет: к.филос.н. Жапаров Д.С.